

A HONISMERET FORRÁSAI

A kárpátaljai református egyházközségek klenódiумainak számbavétele

Gyermekkorom és ifjúságom jelentős részét a bárándi (Bihar megye) parókián töltöttem és hamar megismertem azokat a klenódiумokat, amelyeket úrvacsoraosztáskor használtak vagy általában a templom felszereléséhez tartoztak. A régi iratok és anyakönyvek, jegyzőkönyvek, egyházi számadások is felkeltették érdeklődésemet és azokban sokat lapozgattam. Ezek adatait későbbi kutatásaim során nemcsak feljegyeztem, hanem a feldolgozásaimban igyekeztem értékesíteni. Már első, nyomtatásban megjelent dolgozatomban is használtam ilyen egyházi forrásokat (Szerep helynevei, Magyar Népnyelv I. Debrecen, 1939.). A későbbiekben is alig van olyan munkám, melybe ne vontam volna bele az egyházi iratokat. Sajnos azonban azt is látnom kellett, hogy ezek az egyházközségekben nagyon ki vannak téve az elkallódás veszélyének, még a leggondosabb óvás esetén is, hiszen a háborús pusztításokat nem lehet elhárítani.

Az elkallódás, sőt a tudatos állami megsemmisítés lehetősége még csak jobban növekedett a trianoni békediktátum után elszakított területeken, mert a református egyházközségek magyarokat fogtak össze és ezeket az államhatalom gyengíteni igyekezett. Ennek egyik módja az egyházak történeti értékű feljegyzéseinek, tárgyaitak elkobzása, esetenként megsemmisítése volt. Ez különösen felerősödött a XX. század második felében. Ezen a tényen többen elgondolkoztunk és erről már 1993-ban egymás között beszélgettünk is. Sőt, 1994. augusztus 22-én a Református Teológiai Doktorok Kollégiumának Debrecenben tartott közgyűlésén elképzeléseimet ki is fejtettem, ami általános helyesléssel találkozott. Akkor levélben fordultam dr. Hegedűs Lóránt püspök úrhoz, a Református Zsinat elnökéhez és leírtam elképzeléseinket, amit előzőleg már többekkel megbeszéltem. A levél 1994. augusztus 28-án kelt és szó szerint az alábbiakat tartalmazza:

„Kedves Püspök Úr!

Emlékezve debreceni beszélgetésünkre (1994. aug. 22.) az alábbiakat jelentem és javaslom.

Előzmények: 1993 őszén Benda Kálmánnak azt vettem fel, hogy vegyüjk számba a határon túli református egyházközségek, filiák templomait, azok felszerelését (szószék, úrasztala, papiszék, padok, orgona, harang stb.), klenódiумait, anyakönyveit, írásos emlékeit, könyvtárát stb. Javaslattal, melynek voltak előzményei, a Megboldogult – egy félévszázadon át kedves barátom – egyetértett. Úgy gondolta, hogy elsőként Kárpátalján kb. 98 egyházközségben lehetne a munkát megkezdeni. Ezt a Ref. Teológiai Doktorok Kollégiumának bevonásával, magyar szakemberek irányításával az itt tanuló kárpátaljai teológusok végeznék. Úgy vélte, hogy a Doktorok Kollégiumának Néprajzi Szakosztálya Molnár Ambrus vezetésével készítse elő 1994 nyarára a felmérést, Ő pedig különböző Alapítványok révén az anyagi feltételeket biztosítja. Váratlan halála a kezdeményezést egyelőre zátonyra futtatta, mert nem tudtuk megállapítani, hogy a szükséges anyagiakat (kb. 1,5 millió forint) honnan akarta előkeríteni.

Tisztelettel javaslom, hogy a szervezést kezdjük el újra és ezzel kapcsolatban szeretném szíves figyelmét az alábbiakra felhívni:

1. A kérdést a Kárpátaljai Református Egyházkerület püspökével újra meg kellene beszélni.
2. A Doktorok Kollégiuma Néprajzi Szakosztályát és annak elnökét Molnár Ambrus nagytiszteletű urat javaslom megbízni a részletes tervek elkészítésével, melyben más muzeológus kollégáimmal örömmel segíték.
3. 1995 tavaszán Debrecenben a résztvevők számára megfelelő múzeumi, levéltári, könyvtári szakemberek segítségével rendezzünk egy tanfolyamot. Ezen a fényképezés alapismeretei is szerepeljenek.

4. A felmérés anyaga két példányban készüljön és az egyiket a Kárpátaljai Református Egyházkerület kapja meg, míg a másikat a Zsinat által kijelölt református múzeum, könyvtár. Itt megfelelő szabályozással az egyházi és világi kutatók az anyagot tanulmányozhatják.

5. A pénzügyi alapot magyarországi és külföldi alapítványok segítségével lehet megteremteni és azt a Zsinati Iroda kezelni, ahol egy megbízott általában a vállalkozás ügyeit intézni.

A felmérés különböző jellegű hasznát az alábbiakban lehet összefoglalni:

1. Áttekintést kapunk arról a hatalmas szellemi vagyomról, mely az egyes határon túli egyházközségekben évszázadokon át felhalmozódott. A megismerés egyben bizonyos védelmet is jelenthet. Érdemes lenne az 1809. évi összeírást is felhasználni.

2. A résztvevő lelkészek, teológusok látják és megtanulják, hogy az egyházak kincseit miként kell megbecsülni és gondozni.

3. Növeli az egyházközségek tagjainak önérzetét, ha látják mennyire megbecsülik egyházuk hagyatékát; különösképpen, ha ezek kiadványokban megjelennek.

4. Az egyetemes református egyház, a magyar tudomány rendkívüli módon gazdagodni fog, mert olyan feldolgozások, kiadványok látnak napvilágot, melyek végső soron visszahatnak az egyes települések magyar református lakosságára is.

Mindezek alapján tisztelettel kérem Püspök urat, úgy is mint a Református Zsinat, a Református Teológiai Doktorok Kollégiumának elnökét, hogy a kérdésben legyen szíves állást foglalni. Balassa Iván a Református Teológiai Doktorok Kollégiumának tagja."

Benda Kálmán a Ráday Könyvtár igazgatói tisztjét is ellátta, megbeszéléseink során biztosított arról, hogy különböző alapítványok segítségével a kutatómunkához szükséges összeget elő fogja teremteni és egyetértett azzal, hogy először a munka Kárpátalja felmérésével kezdődjék el. Hirtelen halála teljesen új helyzetet teremtett, de az eddigi támogatók semmiképpen sem akartak a terv feladásába belemenni. Így jött létre a fenti összefoglalásom, melyre a választ nagyon hamar, 1994. szeptember 2-i keltezéssel dr. Hegedűs Lóránt püspök aláírásával kaptam meg:

„Kedves Testvérem!

Levelét, melyben a határainkon túli református gyülekezetek értékeinek feltérképezésével kapcsolatban írt, megkaptam.

Jelen helyzetünkben legelőször az anyagi háttér: a pénz biztosítása nélkülözhetetlen előfeltétel. Erre nem vállalkozhat most egyházunk.

Ha a Benda Kálmán által említett forrás megnyílik, a program teljes összeg birtokában, megbeszélés szerint beindulhat.

Isten áldását kérve munkájára. Testvéri köszöntéssel dr. Hegedűs Lóránt püspök."

Mivel én alapítványokhoz az egyház nevében nem folyamodhattam, ezért valami más megoldást kellett keresni és ezeket a lehetőségeket Molnár Ambrussal a Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Néprajzi Szekciójának elnökével megbeszélte, akivel több évtizedes barátság fűzött össze. Azt gondoltuk, hogy az Országos Református Gyűjteményi Tanácshoz és annak alelnökéhez, dr. Tenke Sándor professzorhoz fordulunk, akiről úgy tudtuk, hogy átvette Benda Kálmán feljegyzéseit a pénzügyi forrásokról. Ezért elküldtem számára azt a tervezetet, melyet Hegedűs Lóránt püspök úrnak készítettem. Levelemre 1994. december 5-én kaptam a választ, többek között ezzel a mondattal: „Szívesen segíték a nagy vállalkozásban, a kárpátaljai felmérés előkészítésében.” Ezzel a mondattal lényegében elindította a munkát, majd így folytatta: „Megtiszteltetésnek venném, ha személyesen beszélhünk az ügyről, akár úgy is, hogy Molnár Ambrus is részt venne ezen a megbeszélésen. A beszélgetésre január (1995) első felét javaslom.”

Mi mindjárt összeültünk Molnár Ambrussal és újra átbeszéljük a kérdést, melynek során arra a megállapításra jutottunk, hogy a felmérést elsősorban múzeumi szakemberek végezzék és csak majd később lehet amatőröket is bevonni. 1995. január elején a megbeszélés valóban létrejött hármásban (Tenke Sándor, Molnár Ambrus, Balassa Iván), és ez megteremtette a lehetőséget a felmérés megindításához. Közben azonban az is kiderült, hogy Benda Kálmán jegyzetei a szervezésre és az anyagi alapok megteremtésére vonatkozóan nem kerültek elő, Tenke Sándor azonban vállalta a szükséges összeg előkerítését, ami meg is történt. Molnár Ambrus megkezdte a kutatócsoport tagjainak megszervezését, melyben maga látta el a történeti kérdése-

ket, a nyomtatott és írott anyag felmérését és írásban való rögzítését, mintegy leltározását. *Felhősné Csizsár Sarolta*, a Beregi Múzeum igazgatója, elsősorban a textíliákkal foglalkozott, míg *P. Szalay Emőke* az ötvös tárgyakon kívül a templomot és felszerelését rögzítette, *Küllös Imre* az ónedények és a harangok leltározásán kívül a teljes fényképezés munkáját vállalta. Az egész eddigi felmérésben részt vett *Nagy Varga Vera* muzeológus, aki részben Molnár Ambrusnak segédkezett az irattári felmérésben; foglalkozott a kazettás mennyezetekkel és egyéb fatárgyakkal: tálakkal, tányérokkal, egyházládákkal. A munka 1995 őszétől 1999 nyaráig tartott, ez idő alatt 120 egyházközséget kerestek fel és hatalmas, rendkívül értékes egyházművészeti tárgyakat, dokumentumokat ismertek meg és azok adatait rögzítették. Ezekből már 1996–1998 között néhány feldolgozást a fent említett szakemberek megjelentettek.

Azt, hogy a munka megindulhatott, az kétségtelenül *Tenke Sándornak* köszönhető, aki azt a lebonyolítás alatt is tanácsaival támogatta és vállalt egy nem könnyű feladatot: az anyagiak előteremtését, majd a kiadás lehetőségének megteremtését. Így vehettük kézbe a következő kötetet: *Magyar református egyházak javainak tára – A határon túli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv és iratanyaga. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros–Ugocea Egyházmegye.* 316 lap+59 fénykép tábla. Budapest, 1999.

A csoport vezetője, *Molnár Ambrus* azóta már elment a „minden élők útján”; nagyszerű egyénisége, szervezőképessége, történeti és néprajzi ismerete nagyon hiányzik. A megjelent első kötetben az egyházközségek, települések története tőle származik, és ebbe már beledolgozta azokat az ismereteket is, melyeket a helyszínen talált dokumentumokból merített és néhány esetben az idős egyháztagok kikérdezése során jutott. Ezért ezek az összefoglalások a helytörténeti kutatás számára éppen úgy felhasználhatók, mint a nagyobb összefoglalásokban is nélkülözhetetlen forrásként szolgálnak. Különösen vonatkozik ez arra a 13 egyházközségre, amely az évszázadok alatt megszűnt. A XX. század minden korábbi időszaknál jobban megtizedelte a magyarságot és benne a reformátusságot Kárpátalján. Erről is pontos adatokat kapunk *Molnár Ambrus* összefoglalásaiban. Érdemes ezek közül egyet egészében megnézni. „1919 áprilisában Visk román megszállás alá került. A románok kegyetlenkedése után 1920 októberétől a cseh rémuralmat kellett elszenvedniök. Néhány évi magyar fennhatóság után 1944 őszétől egy rövid ideig újra cseh, majd szovjet, illetve ukrán megszállás alatt éltek és élnek a jelenben is. A több mint 40 évig tartó súlyos, a magyarságot és az egyházat kiirtani és megsemmisíteni akaró rendszer, szinte megbénította az egyház életét. Forgon Pál lelkészt 1951 karácsonya előtt elhurcolták és 25 évre ítélték, melyből 1628 napot lágerben le is töltött. 1944 őszén több mint 200 magyart – szinte mind református volt – malenkij robotra hajtottak (közel százan elpusztultak). 1947-ben elvették a templomtól kissé távolabb – mintegy ötszáz méterre lévő régi, de jó karban lévő szép parókiát, és a templom mellett lévő iskolákat is.”

A magyar falvak szinte kivétel nélkül ilyen indokolatlan büntetést szenvedtek el, de egy részük újra talpra állt. Visken olyan parókiát építettek 1990–1995 között, melyben nemcsak a lelkész lakását helyezték el, hanem a hivatalt és a tanácstermet is kialakították. A gyülekezet ezer családban 3242 lelket számlált 1998-ban. Máshol új templomot építettek, amely nemcsak az egyházhoz, hanem a magyarsághoz való hűségüket is jelenti.

Szalay Emőke a templomok között sok olyat ír le, amelyek román vagy gótikus elemeket őriztek meg, de lényegében valamennyi stíluskorszakot meg lehet köztük találni, természetesen többségét átépített formában. A belső berendezésből a szószék és a korona a legtöbb helyen fából épült; gazdag díszítése rendszerint festett. Az úrasztala többnyire egyszerű asztal, mely a templom közepén a szószék előtt helyezkedik el. A papiszék (Mózes szék) elsősorban a szószékkel és az úrasztalával alkot egységet. A padok, a karzat eleje és a mennyezet helyenként festett. Ezek közül a viskit lehet külön is megemlíteni, mely népi elemeket is tartalmaz és 1789-es évszámot visel, de ennél korábbiakat is megismerhetünk a felmérésből. Az orgonák a legtöbb esetben csak a XIX. század elejétől vonultak be a kárpátaljai református templomokba. 1990-től kezdve a református templomok külső falán, de még inkább belül a két világháború hősi halottainak nevét tartalmazó táblákat éppen úgy megtaláljuk, mint az 1944-ben elhurcolt és odaveszett mártírokat, köztük sok református lelkészt.

Az úrvacsorai kelyhek között még XVI. századit is találunk; pedig az évszázadok pusztítása, különösképpen a XX. század kegyetlen háborúi és megszállásai, magán és hivatali pusztításai sokat megsemmisítettek. A papok és kurátorok igyekeztek menteni ezeket a gyűjtők és ötvösök által olyan nagyon keresett kincseket, de még így is egy jelentős része odaveszett.

Ahol megfelelő forrás állott rendelkezésre, ott Szalay Emőke a kort és a készítőit is igyekezett meghatározni.

Csiszár Sarolta elsősorban a hímzéseket, szötteseket vette szerbe-számba. Ezek közül a legkorábbi úrihímzések a XVII. századból valók, de számuk a XIX–XX. században szaporodik meg és sok esetben évszámot és feliratot is viselnek; az ajándékozó nevét is ráhímezték. Ezek többnyire a felsőbb osztályokból kerültek ki, de a XIX–XX. században egyre nagyobb számban találkozunk olyan ajándékokkal, melyeket egyszerű asszonyok szöttek, hímezték vagy vettek, amilyeneket maguk is használtak. Jellemző, hogy még az 1950-es években (pl. Salánk) rendre ajándékoztak ilyeneket, melyek száma 1990 után még csak szaporodott. A textíliák megmaradása azért is nagy dolog, hiszen ezeket ládában őrizték, melyek a nedvesség ellen nem sokat védtek és csak úrvacsora osztáskor vették elő őket.

Küllős Imre a harangok és az ónedényeket leltározta. A harangok között alig akadt a XIX. századinál régebbi, mert az első világháború idején elvitték és ágyút öntöttek belőlük. A harang azonban jelkép, mely egy közösség életét hirdeti, ezért még a legnehezebb körülmények között is pótolták azokat. Kissegejőcön működött az 1920–1930-as években egy harangöntőműhely, melyből a harangok egy része ebben a korban kikerült. A református magyarok egy harangért nagy távolságra is elmentek, így Szöllősgyulára 1989-ben Voronyezsből hoztak harangot.

Az úrvacsoraosztáskor a kenyeret többnyire óntányérba tették, apró darabkákra vágva, melyek száma XVIII. századtól szaporodott meg, éppen úgy, mint a boroskannáké, melyeken az adományozó nevét rendszerint meg lehet az évszámmal együtt találni. Viszonylag kevés keresztelő kancsót és tálat találtak. Ugyancsak kevés fából és cserépből készült tárgy maradt fenn, amit azok könnyű romlandóságával lehet magyarázni.

Küllős Imre rendkívül nagy feladatra vállalkozott, mégpedig minden épület, épületbelső, tárgy lefényképezésére, ami 6000 felvételt jelentett, a legtöbb esetben nagyon nehéz körülmények között. Ennek a munkának a nagyságát igazában csak azt tudja felmérni, aki maga is csinált ilyet. Ha ehhez még hozzávesszük a kidolgozást, a leltározást és más mellékmunkákat, akkor áll csak igazában előttünk a hatalmas teljesítmény. A megjelent kötetben minden esetben az utolsó helyen ott találjuk a negatív számát, ami lehetővé teszi, hogy a kutatók a fényképhez és a leíráshoz hozzájussanak.

Az eltűnt, sok esetben az eltüntetett egyházközségek, egyben a magyarság egy-egy szigetének megsemmisülését jelentették és minden bizonnyal nagyon sok klenódiум, irat, könyv is odapusztult. Ilyen volt többek között Szöllősvégardó, melyről a következőket olvashatjuk: „Horkay lelkész 1947-ben – elsőként a kárpátaljai református lelkészek közül – több mint 7 esztendőre Szibériába hurcolták. 1955-ben való hazatérése után sokat fáradozott az ardói templom megmentéséért, de hiába. 1968-ban a szovjet hatóság erőszakkal leromboltatta. Mivel kézi erővel nem bírtak a méter széles falakkal, T34-es tankokkal döntötték le a falakat. A törmeléket még a ruszin szekeresek sem voltak hajlandók elszállítani, mondván »nem veszik magukra az Isten átkát«. Katonáságot rendeltek ki a romok eltakarítására. A templom helyére a helyi előjárók kocsrát akartak építeni, de a lakosság tiltakozása miatt egy szovjet emlékmű került oda. Lerombolták az iskola és a parókia épületeit is.”

Az elindulás nehézségeit Tenke Sándor hárította el és most a Molnár Ambrus halálával bekövetkezett bizonytalanságot ugyancsak ő szüntette meg és a munka tovább folytatódhat, részben a feltárás és az eredmények kiadásával. Kárpátaljáról, elsősorban Bereg megyéből még 2001. első felében újabb két kötet jelenik meg. A fáradságot nem ismerő kutatók pedig tovább folytatják a felmérést részben a Délvidéken, részben Szlovákiában. Sokszor emberfeletti akaratot kívánó munkájukat sok siker és számos alapvető kötet kísérje.

Balassa Iván